

ЄВХАРИСТІЙНІСТЬ ЯК ПОКЛИКАННЯ ЛЮДИНИ В БОГОСЛОВ'І ПРОТ. ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА

УДК 271.2:2-5
ORCID: 0000-0002-0274-720X
DOI: 10.35332/2411-4677.2019.19.2

Протоієрей
Андрій ДУДЧЕНКО

Останнім часом у Православній Церкві в світі та Україні поширюються ідеї літургійного відродження, спрямовані на більш усвідомлену, регулярну та повноцінну участь усіх вірян у житті Церкви та особливо в її головному таїнстві – Євхаристії. Провідники літургійного відродження в Православ'ї надихаються передусім ідеями протопресвітера Олександра Шмемана (1921-1983), який був одним з найвпливовіших православних богословів ХХ століття. Літургійне богослов'я прот. О. Шмемана ґрунтується на ідеях євхаристійної еклезіології, яку в Православ'ї розвинув протопресвітер Миколай Афанасьєв (та пізніше митрополит Іоан Зізіудас), спираючись передусім на новозавітні тексти і твори ранніх отців Церкви. Центральною тезою для євхаристійної еклезіології та літургійного богослов'я є твердження про те, що саме в Євхаристії Церква являє та сповнює себе. Євхаристія є центром церковного життя, з якого все витікає та до якого усе спрямоване як до есхатологічної мети. В українському контексті важливо проаналізувати антропологічний вимір літургійного богослов'я Шмемана, який має

Прот. О. Шмеман головне покликання людини бачив у тому, щоб вона була священником творіння. Під цим поняттям він не розумів відправи певного релігійного культу. Бути священником в контексті теорії Шмемана — це жити в подяці Богові, підносити Йому світ «в жертві любові і хвали», і ця любов є сутністю людського життя. Наслідки євхаристійності людини розповсюджуються на весь світ. Значний екологічний потенціал цієї теорії є особливо актуальним сьогодні.

Ключові слова: Євхаристія, антропология, царське священство, покликання людини.

Protopresbyter
Andriy DUDCHENKO

THANKSGIVING AS A HUMAN
CALLING IN THE THEOLOGY
OF ALEXANDER SCHMEMANN

The ideas of liturgical revival are going to be more widespread in recent decades among Orthodox churches in the East as well as in the West. These ideas are practical consequences of liturgical theology developed in Orthodoxy by protopresbyter Alexander Schmemann (1921-1983). His theological system is

практичні наслідки для самоусвідомлення православних вірян та для зростання їхньої відповідальності за весь світ.

Літургійне богослов'я Шмемана, яке стало потужним поштовхом до пошуку шляхів літургійного оновлення в православ'ї, описує Майкл Х'елм у дисертації на тему "Звільнення Церкви: незавершений проект літургійного богослов'я" [Hjälml, 2011]. Як зазначає архімандрит Роберт Тафт, осмисленню літургійного богослов'я присвячені монографії американського лютеранського теолога Гордона Летропа, американських католицьких теологів Айдана Кавани, Кевіна Ірвіна, Девіда Фагерберга та Брюса Морілла [Taft, 2009, с. 336]. У практичній площині літургійне богослов'я Шмемана продовжує і розвиває прот. Петро Галадза [Galadza, 2007]. Практичний потенціал літургійного богослов'я Шмемана для церковної реформи досліджували Миколай Денисенко [Denysenko, 2015] і Володимир Вукашинович [Вукашинович, 2005]. Тим не менш, системного аналізу антропологічного виміру концепції літургійного богослов'я прот. О. Шмемана не було проведено.

Метою цієї статті є проаналізувати один з аспектів антропологічного виміру літургійного богослов'я прот. О. Шмемана, а саме погляд на людину як на священика творіння, та визначити, які практичні наслідки має ця богословська концепція.

У своєму методі прот. О. Шмеман був подібним до давньохрис-

grounded on the basic principles of Eucharistic ecclesiology of Fr Nicholas Afanassiev and on the key theological concepts of main representatives of Roman Catholic Liturgical Movement of the mid-XX century. Mysterial theology of Odo Casel helped Schmemmann to coin his theology of symbol. In the light of this theology, all the creation is capable to be the matter of a mystery. A symbol makes possible to unite once again created with uncreated, its a means to re-present – to make present, in this fallen but redeemed world – the other heavenly reality. When faithful Christians are gathered together for the Eucharist, they enter or are ascending to the Kingdom of God. The eschatology is not only the last thing to come, but it is already the sharing reality, especially through and by the Eucharistic celebration. It is all the local church who makes the Eucharist, and every fellow Christian is a priest of creation. To be a priest of creation is one of the original human callings. It is granted to human beings with their creation by God. After the fall of Adam and Eve this vocation became darkened but not disappeared. This original human feature is restored by Christ, the true God, and the true man, and then is shared again with all the believers, who through the mystery of Christian initiation become once again priests, prophets and kings of the creation. This anthropological vision of Schmemann's liturgical theology leads to strong ecological consequences. Humans are the only priests among all the creation, and they are responsible not to pollute or destroy nature

тиянських отців Церкви: кожного разу він говорив чи писав на певну конкретну тему; це була реакція на проблему чи виклик, а не виклад системи власних богословських поглядів в одному творі чи низці творів. Його думки, що репрезентують богословські переконання, розсіяні численними книгами та статтями. Але надзвичайний успіх його творів та вплив на розвиток православного богослов'я у другій половині ХХ століття свідчать про те, що його богословські думки часто були справжніми прозріннями. В цьому праці Шмемана подібні до стилю свідчень пророків: натхненно розкривають головну ідею, не дуже звертаючи увагу на точність у деталях [Дудченко, 2017, с. 35]. Як зазначає Брюс Морілл, стиль творів Шмемана є радше керигматичний і пастирський, ніж систематичний і академічний, а архім. Роберт Тафт додає, що цей стиль важко піддається синтезу [Taft, 209, с. 342].

but to lift up the creation to its Creator as a sacrifice of praise.
Key words: *Eucharist, anthropology, royal priesthood, human calling.*

Як особистість Шмеман сформувався у Парижі, де навчався, а пізніше і викладав у Православному Свято-Сергіївському богословському інституті. Там він мав змогу ознайомитися з ідеями та спілкуватися з видатними православними богословами попереднього покоління. В ці часи в Сергіївському інституті була центральною постать Сергія Булгакова, непересічного богослова і філософа, який після років навчання у семінарії пройшов через захоплення марксизмом і лише пізніше прийшов до священства. Випуск Шмемана був останнім, який прослухав повний курс лекцій Булгакова. Отець Сергій «надав крила» молодому Олександрові своїм «вогнем та льотом, своєю вірою і радістю» [Шмеман, 1971, с. 850]. Важливо, що саме у Булгакова Шмеман розгледів те, що буде переживати як справжню есхатологію – «повсякчасну, радісну, світлу зверненість до кінця». Отець Сергій був для Шмемана есхатологічним у первинному, першохристиянському розумінні – він не тільки вчив про кінець, але й жив у його очікуванні, так що «для нього все у цьому житті вже світилося світлом прийдешнього Царства» [Шмеман, 1971, с. 854].

У розумінні євхаристії й літургії та у формуванні «літургійного смаку» на Шмемана вплинули його духовний наставник архімандрит Кіпріан Керн та (після навчання) протопресвітер Миколай Афанасьєв. Варто зауважити, що саме словосполучення «євхаристійна еклезіологія» Шмеман вважав «навряд чи вдалим», з огляду на читачів старої формації, які могли в

цьому побачити звуження Церкви до меж літургійної відправи [Шмеман, 1966, с. 840]. У 1952 році Свято-Сергіївський інститут в Парижі опублікував книгу Афанасьєва «Трапеза Господня», яка стала вдалою спробою з'ясувати засадничі принципи євхаристійної еклезіології. Уже в передмові о. Миколай називав Євхаристію подією, яка актуалізує Церкву, та «центром, до якого все прагне і в котрому все збігається до купи» [Афанасьєв, 1952, с. 7]. На підставі новозавітних та ранньохристиянських джерел Афанасьєв наголошував на ідеї співслужіння предстоятеля (головуючого на євхаристійному зібранні) та вірян. Євхаристія є подією, яку звершують не тільки спеціально посвячені особи – священнослужителі, але усе зібрання, уся місцева церква. «Народ Божий збирається в церкву для служіння Богу, де кожен служить разом із другими під головуванням одного. Немає зібрання в Церкві без співслужіння, але й немає співслужіння без зібрання. Немає трапези без її учасників, але й немає учасників трапези без того, хто її очолює» [Афанасьєв, 1952, с. 8].

Вершиною творчості Афанасьєва стала праця «Церква Духа Святого», що побачила світ друком через п'ять років після смерті автора – у 1971 р. Перший варіант цієї книги Афанасьєв захистив у Св.-Сергіївському інституті у 1948 р. як докторську дисертацію. В ній автор наголошував, що таїнства Хрещення і Миропомазання є поставленням вірянина на ступінь лаїка [Афанасьєв, 1971, с. 66]. Він волів використовувати це грецьке слово, що означає учасника народу Божого, замість традиційного терміну «мирянин», наголошуючи цим, що кожен хрещений християнин є посвяченою особою – як цар, священник і пророк. Для богослов'я Афанасьєва, так само як і пізніше для Шмемана, важливим є принципове акцентування царського священства усіх охрещених.

Афанасьєв передбачав певні практичні наслідки від своєї праці, вважаючи її за таку, що має безпосереднє відношення до наявного літургійного життя церков. «Кожен із нас, – писав він, – ...відчуває певну незадоволеність сучасною літургійною практикою. Остання є результатом тривалого історичного процесу, в якому багато відпало, що було раніше, і багато з'явилося того, чого раніше не було. Моє завдання полягає у тому, щоби спробувати відокремити те, що становить незмінну основу нашого літургійного життя, від того, що випадково увійшло до нього» [Афанасьєв, 1952, с. 9]. Ця теза Афанасьєва стала програмним завданням для праці Шмемана в галузі літургійного богослов'я.

Іншим важливим джерелом впливу на становлення богословського світогляду прот. О. Шмемана є ідеї діячів руху за літургійне оновлення в Римо-Католицькій Церкві. Хоча коріння літургійного руху сягають 30-х років XIX століття, його принципово новий етап, що спричинив розквіт руху в усій Католицькій Церкві, пов'язаний з діяльністю таких ключових постатей як філософ і богослов священик Романо Гуардіні (1885-1968) та бенедиктинський монах дом Ламбер Бодуен (1873-1960), засновник монастиря Шеветонь у Бельгії. Метою літургійного руху було повернути вірян до свідомої участі в богослужінні Церкви. Для цього потрібно було не тільки звершувати богослужіння національними мовами на противагу офіційній латині, а й вжити певних заходів заради того, щоб богослужіння не сприймалося як «священна драма», чи театральна вистава, що розігрується перед глядачами. Віряни мали знову усвідомити та відчувати себе учасниками літургії, так щоби уся місцева церковна громада, клір та віряни разом, усвідомлено як єдине ціле прославляли Бога.

Важливою фігурою в літургійному русі був Одо Казель, монах абатства Марія-Лаах у Німеччині. У роботах, написаних у 1920-х рр., він запропонував богословське підґрунтя для центральних ідей літургійного руху та фактично створив нову парадигму мислення для теології другої половини XX ст. [Сухарев, 2017, с. 86]. Заперечуючи схоластичний метод і намагаючись відшукати автентичне богослов'я таїнств у ранньохристиянській Церкві, Казель прийшов до висновку, що таїнства містять в собі живу реальність, яка стає присутньою для вірян [Дудченко, 2017, с. 36]. Самий термін «таїнство» Казель використовував для означення не «семи церковних таїнств», що було притаманне Католицькій Церкві (а також і Православній) від доби схоластики, а називав цим словом передусім головні таїни віри – Боголюдину, Євхаристію та Церкву. Казель вказував на те, що серцевину християнської віри становить «Пасхальна таїна» Христа – Його страждання на хресті, смерть і воскресіння, і що саме через таїнства (як через символ) ці події можуть бути актуалізованими тут і тепер.

Казель також указував на деякі історичні помилки в розвитку католицького богослов'я, зокрема на забуття справжнього розуміння того, що таке є символ. Він із сумом констатував, що «природа більше не є символом, який вказує на вищу реальність» [Casel, 1999, с. 1]. Розуміння символу Казелем пояснює священик Олександр Сухарев: «Казель використовує грецьке

слово *εἰκόβ*, яке передає ідею участі в означуваній реальності. Божественна реальність присутня в таїнстві в усій цілісності, нероздільно і поза часом”, так що в ній “можна брати співучасть” [Сухарев, 2017, с. 96]. Таким чином, символ для Казеля не тільки вказує на іншу реальність, але й поєднує з нею [Дудченко, 2017, с. 36].

Прот. О. Шмеман творчо і вдало інтегрував до православно-богослов'я ключові ідеї діячів літургійного руху як у практичній площині – щодо свідомої участі вірян у літургії, так і в площині теоретичній. Богословським підґрунтям літургійного богослов'я Шмемана стало розуміння символу в містеріальному богослов'ї Казеля. Наслідуючи Казеля, Шмеман наголошував, що символ – це те, що не тільки вказує на іншу реальність, а й певною мірою уприсутнює її. Здатність будь-яких речей у матеріальному світі бути символом Божого царства Шмеман проголошував онтологічною властивістю усього матеріального Божого творіння.

Якщо світ може і покликаний бути символом присутності Божої, то людина – вінець творіння – поставлена у світі для того, щоби бути священиком творіння. В цьому прот. О. Шмеман бачив головне покликання людини. Під поняттям священицького служіння кожної людини він не розумів відправи певного релігійного культу [Дудченко, 2016, с. 106]. Бути священиком в контексті богослов'я Шмемана – це жити в подяці Богові, підносити Йому світ в жертві любові і хвали, і ця любов є сутністю людського життя [Дудченко, 2017, с. 40]. Саме це відрізняє людину від решти Божих творінь. Євхаристійність життя – це покликання як особисто кожної людини, так і нової спільноти християн – Церкви. У світлі євхаристійної подяки людина робить усі речі «тим, чим вони є». Наслідуючи богослов'я кращих представників католицького літургійного відродження, зокрема, Луї Буйє,, Шмеман називає весь фізичний світ «матерією Таїнства». Наслідки євхаристійності людини виходять за її межі та розповсюджуються на все творіння – на весь світ. Навіть не усвідомлюючи свого покликання бути священиком творіння, приносячи світ Богові в жертві подяки, навіть заперечуючи існування Бога взагалі, людина прагне виконувати таке служіння, бо це її природна властивість [Дудченко, 2017, с. 41].

Шмеман наголошував, що покликання людини бути священиком, закладене від її створіння, відновлюється через таїнства православної християнської ініціації – хрещення і миропомазання. Коли вірянин приймає ці таїнства, Бог відновлює

його служіння як *царя, пророка і священника*. Ідея про вірян як царів та священників заснована на цитаті з Першого соборного послання апостола Петра: «ви – рід обраний, царське священство...» (1 Пет 2:9). «У Церкві всі поставлені на царсько-священницьке служіння», – наголошував прот. М. Афанасьєв [Афанасьєв, 1971, с. 67]. Шмеман сприйняв концепцію Афанасьєва щодо священницького служіння вірян та застосував її у літургійному богослов'ї.

Першою людиною, яка мала покликання бути царем, священником і пророком, був Адам. Після гріхопадіння людини ці дари були спотворені, але не зникли повністю. Відновлені ці покликання в житті «нового Адама» – Ісуса Христа. Це не є надприродна властивість виключно Сина Божого. У книзі «Of Water and the Spirit: A Liturgical Study of Baptism» (1974), яка набула надзвичайної популярності не тільки серед англосовітських і російськомовних читачів, але також і в Греції, Шмеман наголошував: царське, священницьке та пророче служіння Ісуса укорінені в Його людській природі і є «невід'ємною частиною та проявом Його людськості» [Шмеман, 1993, с. 123]. Сотеріологічне значення цих трьох гідностей полягає в їхньому онтологічному характері – приналежності до самої людської природи, яку прийняв Син Божий заради нашого спасіння.

Покликання людини бути священником творіння дароване їй від початку, спотворене (але не зовсім втрачене!) в гріхопадінні та відновлене у Христі. В такому розумінні священства людини Шмеман залишається вірним своїй «триєдній інтуїції» як одному з основоположних богословських принципів. Крім того, він зазначає, що вже давно у християнстві стала домінувати стара дуалістична концепція розділення церковного тіла на клір та мирян, що ґрунтується на ствердженні несвященницької природи тих, кого називають мирянами. Для Шмемана бути священником – це природна властивість людини, що є найвищим Божим створінням, царем усього створеного світу.

Призначення священника, або жерця – приносити жертву, бути посередником між Богом і творінням, «освятителем» життя. Це було властиве людині від початку: «Природна царськість людини знаходить власне сповнення у священстві, а її природне священство робить її царем творіння» [Шмеман, 1993, с. 124]. Людина як цар здійснює своє панування над світом «через освячення світу, приводячи його до єднання з Богом», ця влада «здійснюється через жертву», яка є «поривом, актом прославлення, подяки і єднання» [Шмеман, 1993, с. 124].

У статті, написаній у 1978 році, Шмеман розрізняє три аспекти жертви: «зречення, приношення і преображення» [Шмеман, 1978, с. 157]. Він відмовляється розглядати жертву в термінах схоластичного богослов'я як відкуп та примирення, та переконаний в тому, що поняття жертви потрібно розглядати передусім через призму онтології: при такому підході жертва є не наслідком чогось (наприклад, втраченого зв'язку між людиною і Богом, відчуття провини тощо), але «найзначнішим виразом, першим одкровенням самого життя, його духовний сенс» [Шмеман, 1978, с. 158]. «Де немає жертви, там нема й життя», – стверджує Шмеман, тому що жертва є прояв любові як самовіддачі, шлях досягнення повноти. Шмеман не погоджується з поглядом тих із феноменологів релігії, які вбачають джерело жертви у відчутті страху; на противагу цьому для нього ідея жертви народжується з відчуття потреби у спілкуванні як «даруванні та співучасті»: «Сила жертви – у даруванні, бо дарування є життя; вона – дарування і прийняття, і тому цей єдиний рух має тут центральне значення і є взаємним» [Шмеман, 1978, с. 158].

Падіння людини – це відмова від священицького покликання. «Первородний гріх полягає в тому, що людина обирає несвященицькі відносини з Богом і світом», ці відносини Шмеман далі називає «споживацькими» [Шмеман, 1993, с. 124]. «Найтрагічнішим наслідком цього первородного гріха є те, що й сама релігія перетворилася на споживацький товар, що покликаний задовольняти наші “релігійні потреби”, слугувати захисним покровом чи ліками, постачати нам дешеве відчуття власної праведності і так само дешеві, замкнені на собі та самодостатні “духовності”» [Шмеман, 1993, с. 125]. Споживацьке відношення до світу протилежне священицькому. Воно призводить до надмірного витрачання природних ресурсів, до недбання про те, який стан природи людство залишить своїм нащадкам.

Христос відновлює в людині священицьку гідність: «владу віддавати наші “тіла в жертву живу, святу, благоугодну Богові” (Рим 12:1) та перетворювати наше життя на “розумне служіння” (Рим 12:1)» [Шмеман, 1993, с. 126]. Священицька природа Церкви як спільноти нового народу Божого розкривається «по відношенню до самої себе, бо її життя полягає у приношенні себе Богові, та в її відношенні до світу, в її місії приношення світу Богові і, таким чином, його освячення» [Шмеман, 1993, с. 126]. Головним чином це здійснюється в головній події Церкви – відправі Євхаристії, яка «виражає і сповнює все жит-

тя Церкви, саму сутність людського покликання і призначення у світі» [Шмеман, 1993, с. 126].

Яким же чином здійснюється священницьке служіння вірян як членів Церкви? Не тільки в Євхаристії, де всі співслужать, а й у повсякденному житті (услід за Афанасьєвим Шмеман наголошує: Євхаристія є справою усієї громади, не тільки «професійного» священства). Священницьке покликання вірян полягає у тому, щоб освячувати і перетворювати самих себе, своє життя і весь світ навколо, так щоб в ньому проявлялося Боже царство. Яким чином? Шмеман пояснює це так: «Себе – постійним приношенням свого життя, своєї праці, своїх радощів і страждань Богові, залишаючи їх завжди відкритими Божественній волі і благодаті (...) перетворенням нашого життя на таке життя, яким його зробив Святий Дух: на літургію, служіння Богу і єднання з Ним. Світ – прагнучи бути “людьми для інших”, не в сенсі постійної участі в суспільних чи політичних справах (...) а намагаючись бути завжди, скрізь і в усьому свідками Христової правди, що є єдино справжнім життям, і носіями жертвовної любові, що є кінцевою сутністю і змістом людського священства» [Шмеман, 1993, с. 126-127].

Висновки. У своєму богослов'ї Шмеман творчо осмислив концепції представників католицького літургійного руху та свого колеги прот. Миколая Афанасьєва. Концепція євхаристійності як невід'ємного покликання людини укорінена в біблійному богослов'ї. Людина розглядається як священник творіння на підставі біблійного нарративу про створення людини та концепції Першого Соборного послання апостола Петра про царське священство усіх християн. В контексті внутрішнього стану Православної Церкви кінця ХХ та початку ХХІ століття богослов'я Шмемана має значний емансипаційний та екологічний потенціал, повертаючи вірянам їхню гідність та стимулюючи їх усвідомлювати свою відповідальність за стан та якість буття Церкви в пост-секулярному суспільстві.

Афанасьєв, 1952 = Афанасьєв, Николай, прот. *Трапеза Господня* (Изд. Религиозно-педагог. кабинета при богословском институте в Париже, 1952) Киев: Quo Vadis, 2011 – 160 с.

Афанасьєв, 1971 = Афанасьєв, Николай, прот. *Церковь Духа Святого* (Париж: YMCA-Press, 1971) Киев: Центр православной книги, 2010. – 480 с.

Вукашинович, 2005 = Вукашинович, Владимир. *Литургическое возрождение в XX веке.* Пер. с серб. Москва: Христианская Россия, 2005. – 240 с.

Дудченко, 2016 = Дудченко А. В. Основні принципи теології Олександра Шмемана. / *Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософської освіти і науки*

- 14-18 березня 2016 року. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. С. 104-107.
- Дудченко, 2017 = Дудченко А. В. Концепція літургійного реалізму в теології Олександра Шмемана. // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Науково-практичний журнал. Вип. 19. Одеса, 2017. С. 27-30.
- Сухарев, 2017 = Сухарев, Александр, свящ. «Одо Казель и его учение о таинствах» // *Христианское чтение*, №4, Санкт-Петербург, 2017. – с. 85-112.
- Шмеман, 1966 = Шмеман, Александр, прот. «Памяти отца Николая Афанасьева» (*Вестник РСХД*, №82. Париж, 1966) // Шмеман А., прот. *Собрание статей 1947-1983*. Москва: Русский путь, 2009. С. 838-840.
- Шмеман, 1971 = Шмеман, Александр, прот. «Три образа» (*Вестник РСХД*, №101-102. Париж, 1971) // Шмеман А., прот. *Собрание статей 1947-1983*. Москва: Русский путь, 2009. С. 848-860.
- Шмеман, 1978 = Шмеман Александр, прот. «Жертва и богослужение» (1978) // Шмеман А., прот. *Литургия и Предание*. Киев: Пролог, 2005. С. 157-164.
- Шмеман, 1993 = Шмеман, Александр, прот. *Водю и Духом. О таинстве крещения*. Пер. с англ. И.З. Дьякова. Москва: Гнозис-Паломник, 1993. – 224 с.
- Casel, 1999 = Casel, Odo. *The Mystery of Christian Worship*. 2nd rev. ed. The Crossroad Publishing Company, 1999. – 99 p.
- Denysenko, 2015 = Denysenko, Nicholas E. *Liturgical Reform After Vatican II. The Impact on Eastern Orthodoxy*. Minneapolis, Fortress Press, 2015. – 446 p.
- Galadza, 2007 = Galadza, Peter. Schmemmann Between Fagerberg and Reality: Towards an Agenda for Byzantine Christian Pastoral Liturgy. // *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, terza serie 4 (2007). P. 7-32.
- Taft, 2009 = Taft, Robert F. "The Liturgical Enterprise Twenty-Five Years After Alexander Schmemmann: The Man and His Heritage" // *St. Vladimir's Theological Quarterly* 53 no. 2-3 (2009): 139-163. (Пер. с англ. С. Голованов. / Тафт Р.Ф. *Статті*. Том 2. Литургика. Омск: Голованов, 2011. С. 311-350.)
-
- Afanasev, 1952 = Afanasev, Nikolai, prot. *Trapeza Hospodnia* (Izd. Relihiozno-pedahoh. kabineta pri bohoslavskom institute v Parizhe, 1952) Kiev: Quo Vadis, 2011 – 160 c.
- Afanasev, 1971 = Afanasev, Nikolai, prot. *Tserkov Dukha Sviatoho* (Parizh: YMCA-Press, 1971) Kiev: Tsentr pravoslavnoi knihi, 2010. – 480 s.
- Vukashinovich, 2005 = Vukashinovich, Vladimir. *Liturchicheskoe vozrozhdenie v XX veke*. Per. s serb. Moskva: Khristianskaia Rossiia, 2005. – 240 s.
- Dudchenko, 2016 = Dudchenko A. V. Osnovni pryntsyipy teolohii Oleksandra Shmemana. / *Materialy zvoitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv, doktorantiv ta aspirantiv fakultetu filozofskoi osvity i nauky 14-18 bereznia 2016 roku*. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M.P.Drahomanova, 2016. S. 104-107.
- Dudchenko, 2017 = Dudchenko A. V. Kontseptsiiia liturhiinoho realizmu v teolohii Oleksandra Shmemana. // *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*. *Naukovo-praktychnyi zhurnal*. Vyp. 19. Odessa, 2017. S. 27-30.
- Sukharev, 2017 = Sukharev, Aleksandr, sviashch. "Odo Kazel i eho ucheniie o tainstvakh" // *Khristianskoe chteniie*, #4, Sankt-Peterburh, 2017. – s. 85-112.

- Shmeman, 1966* = Shmeman, Aleksandr, prot. "Pamiati ottsa Nykolaia Afanaseva» (*Vestnik RSKhD*, #82. Parizh, 1966) // Shmeman A., prot. *Sobranie statei 1947-1983*. Moskva: Russkii put', 2009. S. 838-840.
- Shmeman, 1971* = Shmeman, Aleksandr, prot. "Tri obraza" (*Vestnik RSKhD*, #101-102. Parizh, 1971) // Shmeman A., prot. *Sobranie statei 1947-1983*. Moskva: Russkii put, 2009. S. 848-860.
- Shmeman, 1978* = Shmeman Aleksandr, prot. "Zhertva i bohosluzhenie" (1978) // Shmeman A., prot. *Liturhiia i Predanie*. Kiev: Proloh, 2005. S. 157-164.
- Shmeman, 1993* = Shmeman, Aleksandr, prot. *Vodoiu i Dukhom. O taynstve kreshcheniia*. Per. s anhl. Y.Z. Diakova. Moskva: Hnozs-Palomnyk, 1993. — 224 s.
- Casel, 1999* = Casel, Odo. *The Mystery of Christian Worship*. 2nd rev. ed. The Crossroad Publishing Company, 1999. — 99 p.
- Denysenko, 2015* = Denysenko, Nicholas E. *Liturgical Reform After Vatican II. The Impact on Eastern Orthodoxy*. Minneapolis, Fortress Press, 2015. — 446 p.
- Galadza, 2007* = Galadza, Peter. Schmemann Between Fagerberg and Reality: Towards an Agenda for Byzantine Christian Pastoral Liturgy. // *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, terza serie 4 (2007). P. 7-32.
- Taft, 2009* = Taft, Robert F. "The Liturgical Enterprise Twenty-Five Years After Alexander Schmemann: The Man and His Heritage" // *St. Vladimir's Theological Quarterly* 53 no. 2-3 (2009): 139-163. (Per. s anhl. S. Holovanov. / Taft R.F. Staty. Tom 2. Lyturhyka. Omsk: Holovanov, 2011. S. 311-350.)